УДК 94(477=112.2):[343.91:323.28]»1937»+930.25 **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2020-3-55-12

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА ПО «АНТИРАДЯНСЬКІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ» НА ГІРШАУСЬКОМУ МАСЛОЗАВОДІ 1937 р.

В. І. Паршаков
Запорізький національний університет
ParshakPhD@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8202-5591

М. О. Фролов
Запорізький національний університет
sekr@znu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-2165-1553

Ключові слова: завод, німець, слідство, антирадянська організація, арешт, розстріл, НКВС, суд, реабілітація, фальсифікація, архівна справа.

У статті розглядається перебіг кримінальної справи №22716 від 1937 року по арешту групи з шести німців, що проживали та працювали на території Дніпропетровської області, у с. Гіршау (нині с. Владівка Чернігівського району Запорізької області), та по звинуваченню їх у створенні антирадянської профашистської організації, що збиралась заохотити місцеве населення до переходу на бік Німеччини в разі, якщо остання розпочне війну з СРСР. На основі документів з цієї справи, що зберігаються в Державному архіві Запорізької області, зроблена спроба з'ясувати ступінь фальсифікованості даної кримінальної справи. В роботі демонструється не лише доля підслідних, а й політичні погляди заарештованих, які стають приводом до розстрілу останніх. Звертається увага на ймовірну прихильності членів так званої організації до гітлерівської Німеччини і обґрунтовується вірогідність та цілком можлива наявність подібних поглядів серед людей, що проживали в СРСР в другій половині 30-х рр. XX ст. Відображена байдужість та зневага НКВС до людей, розстріляних по рішенню керівництва НКВС та прокуратури. Вона полягала у фабрикації даних про смерть засуджених та сповіщенні неправдивої інформації родичам загиблих.

CRIMINAL CASE ON THE «ANTI-SOVIET ORGANIZATION» AT THE HIRSCHAU BUTTER FACTORY IN 1937

V. Parshakov
Zaporizhzhia National University

M. Frolov
Zaporizhzhia National University

Key words: factory, Germans, investigation, anti-Soviet organization, arrest, execution, NKVD, judge, rehabilitation, falsification, archival case.

Topic of the repressions in the Soviet Union is not new, but it will stay relevant and urgent for decades. The article reveals the course of the criminal case №22716 from 1937. According to the case agents from the People's Commissariat for Internal Affairs arrested a group of six Germans who lived and worked in the Dnipropetrovsk region, in the village Hirschau (nowadays Vladivka, Chernihivsky district of Zaporizhzhia region). 1937-1938 in the USSR were filled with especially harsh repressions and people could have become accused in crimes against the Soviet Union for any reason. Even a few words of criticism of the political regime were enough to get arrested by state security agencies. Thus six people had been accused of creating an anti-Soviet organization on the Hirschau butter factory that was aiming to encourage locals to join Germany in the future war between Germany and the Soviet Union. Based on the documents from this archival state, which are located in the State Archive of Zaporizhzhia region, the author made an attempt to find out the degree of the falsification of this criminal state. The research depicts

not only the fate of the detainees but also their political views which had led to their execution later. Author substantiates the probability of having pro-German political views among the soviet Germans in the late 1930-s in the Ukrainian SSR due to the severity of repressions which national minorities had faced earlier. So the article shows the degree of possibility for the arrested ones in this criminal case of being real supporters of the Hitler's Germany too. The research concludes that NKVD didn't have enough evidence to assume and judge that arrested people in this case had been planning to support Hitler's Germany in case of war between the countries. Nevertheless we can draw a conclusion that the executed Germans in case №22716 really had some criticism of the Soviet Union authorities because each of them had lost something as a result of the actions of the communist regime. We can tell that it was enough for Special NKVD "triads" to make anti-human execution judgments.

The article considers the negligence and indifference of the NKVD system in relation to the people they've executed. It consisted, firstly, of fabricating data on the deaths of the executed ones and secondly, of reporting false information to the relatives of the Soviet regime's victims. Germans who have been executed in the criminal case №22716 were rehabilitated only in 1989.

В другій половині 30-х рр. XX ст. багато хто постраждав від дій радянських органів держбезпеки. Величезна масштабність репресивних акцій та заходів по відношенню до різних категорій населення забезпечила історикам масивну базу для досліджень, що стосувалися б радянських репресій. Такі роботи стали популярними відразу ж після розпаду СРСР і не втрачають актуальності досі. Вони ще довго будуть необхідними для розуміння логіки функціонування радянської системи держбезпеки довоєнного періоду. Такі дослідження дозволяють з'ясувати не лише ступінь адекватності тих чи інших арештів та вироків по відношенню до власних громадян, а й пережити долю окремих людей, а також пізнати певні історичні умови, в яких дані люди проживали. Доля окремої людини також відіграє важливу роль в історії, адже з діяльності людей, власне, складається історія.

Навіть в роки Великого терору далеко не всі арешти та підозри стосовно населення були спотвореними з нуля. Досить багато людей ставало підслідними НКВС саме через підозри, які в агентів з'являлись через доноси, через будь-які прояви пасивного або активного опору та критичності стосовно радянської влади.

Однією з поширених форм звинувачення підозрюваних ставало приписування останніми створення або участь у різного роду "контрреволюційних антирадянських організаціях". Саме так трапилось із групою радянських німців, які у 30-х. роках працювали на Гіршауському маслозаводі у Рот-Фронтівському районі Запорізької області (нині Чернігівського району Запорізької області).

Загальновідомим є той факт, що нацменшини в СРСР у 30-і рр. XX ст. зазнали репресій з боку радянських органів держбезпеки. Богдан Чирко у статті "Етнічні німці України і "фольксдойче" в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки)" зазначає, що німецьке населення розглядалось як потенцій анклав для антирадянської пропаганди, направлену на задоволення інтересів Німеччини ще з середини 1920-х років[1].

З 5 по 11 вересня 1937 року колишнім Рот-Фронтівським РВ УНКВС було заарештовано шість осіб, німців, яких радянські органи держбезпеки звинуватили в спільній "участі у контрреволюційній німецькій організації". Усі вони проживали на території Рот-Фронтівського району Дніпропетровської області. Дана архівно-слідча справа № 22716 знаходиться в Державному архіві Запорізької області.

Бобилева Світлана у статті «"Великий терор" як завершальний етап насильницької трансформації німецької діаспори України» зазначає, що період репресій 1937-1938 років носив в тому числі й національний характер не просто так. Масовість репресій стосовно німців по всьому СРСР була пов'язана, на думку авторки, з параноїдальністю радянської влади. Сама радянська влада робила це з розрахунку на те, що німецьке населення може перейти на бік Німеччини в разі війни між країнами, а не виходила з того, що це німці готувались до війни між

[1] Чирко Б. Етнічні німці України і "фольксдойче" в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 78.

Третім Рейхом та СРСР. Фабрикувати та фальсифікувати справи допомагала вже безмежна "фантазія" судової системи та засоби допитів НКВС.

Дослідниця наголошує на тому, що саме в УРСР був налагоджений облік німецького населення, адже третина всіх німців, що проживали в Радянському Союзі, мешкали на території України. І це було близько до західного кордону держави[2].

Фаст Яків Якович, Фрізен Іван Іванович, Дік Гергард Гергардович та Гільдебрандт Гергард Петрович були працівниками маслозаводу у с. Гіршау Дніпропетровської області (нині с. Владівка Чернігівського району Запорізької області). Матіс Ісаак Ісаакович до арешту жив у с. Рудкорвейде та працював конюхом у колгоспі "Енгельс". Янцен Данило Францевич проживав у с. Олександрівка того ж району, працював на маслозаводі[3].

Приймали постанови про запобіжні заходи та розслідування справ Начальник Рот-Фронтівського РВ НКВС молодший лейтенант держбезпеки Фомін та прокурор Рот-Фронтівского району Пугач[4].

Світлана Бобилева у своїй статті пише про те, що саме Дніпропетровська область (яка у 1937-1938 роках включала в себе і сучасну Запорізьку) була одним з основних місць розселення німців. Рот-Фронтівський район був одним із трьох найбільших німецьких національних районів, в яких сумарно проживало до 100 тисяч німців. Так, на літо 1937 року припала ціла низка арештів Дніпропетровщини, які, за словами авторки мали безсистемний характер. Наприклад, у с. Заградівка було заарештовано 2 особи, в селищі Розенгарт 9 чоловіків, а у Кондрат'ївці – 75 чоловік (з 400 жителів). Дослідниця акцентує увагу на загальній чисельності заарештованих німців на Дніпропетровщині в 1937-1938 роках. Це були 5,5 тис. осіб, з яких 83% були засуджені до розстрілу. Такі показники можуть лише підтвердити національну спрямованість репресій тих років[5]. Скоріш за все, підслідні справи №22716 у с. Гіршау Рот-Фронтівського району так само були заарештовані не тому що НКВС дійсно вірила в те, що підозрювані утворили якусь організацію та проводила антирадянську діяльність, а тому що вони були зручною ціллю для органів, яким треба було виконувати розпорядження по політичному переслідуванню німців.

Обшук та арешт Фрізена Івана та Фаста Якова проводив співробітник НКВС Пономаренко[6]. Далі, Янцена Данила Францевича повинен був обшукати та арештувати агент Пономаренко-Козенюк[7]. А ордер на арешт Матіса Ісаака вже отримав НКВСник Пономаренко-Завадський[8]. Можна припустити, що така зміна прізвищ була або свого роду конспіративним ходом, або цьому просто не приділяли увагу і писали будь-яке прізвище із наявних співробіників. Мешканців Діка та Гільдебрандта заарештував співробітник органів Бруй[9]. Допитуванням всіх підозрюваних займались співробітники НКВС Матвєєв та Цибулевський.

Можна звернути увагу на те, що підозрюваних затримують з 4 по 11 вересня 1937 року, і вже 21 вересня по слідчій справі 22716 виноситься обвинувальний висновок, який був складений начальником районного НКВС Фоміним.

Згідно з матеріалами слідства, дана "антирадянська" організація зародилася ще навесні 1936 року. Тоді шкільний вчитель у с. Рудкорвейде Давид Давидович Ремпель, будучи знайомим з Іваном Фрізеном, підмовляє останнього на створення організації, що повинна б складатись з осіб, яким притаманні антирадянські погляди. Кінцевою метою повинен був стати перехід на бік Німеччини, яка наче б то готувалась до війни з Радянським Союзом. Так, Фрізен повинен був об'єднати для реалізації плану невдоволених радянською владою в с. Гіршау і "створити кадри для надання допомоги одній з іноземних держав"[10].

Згідно з методичними рекомендаціями з приводу використання архівно-слідчих справ гро-

[2] Бобилева С. «Большой террор» как завершающий этап насильственной трансформации немецкой диаспоры Украины. Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 102.

[3] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО (Державний архів Запорізької обасті). Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 125-129.

[4] Постановление о принятии дела к производству, избрании меры пресечения и предъявлении обвинения Гор. Рот Фронт. 5 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 1а-2.

[5] Бобилева С. «Большой террор» как завершающий этап насильственной трансформации немецкой диаспоры Украины. Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 102-103.

[6] Ордер № 97 от 6 сентября 1937 г. сотруднику Ротфронтовского РО НКВД УССР тов. Пономаренку // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 3.

[7] Ордер № 96 от 6 сентября 1937 г. сотруднику Ротфронтовского РО НКВД УССР тов. Пономаренку-Козенюк // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 12.

[8] Ордер № 98 от 6 сентября 1937 г. сотруднику Ротфронтовского РО НКВД УССР тов. Пономаренку-Завадскому // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 28.

[9] Ордер № 144 от 11 сентября 1937 г. сотруднику Ротфронтовского РО НКВД УССР тов. Бруй // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 35. ; Ордер № 137 от 7 сентября 1937 г. сотруднику Ротфронтовского РО НКВД УССР тов. Бруй // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 43.

[10] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 125-129. Арк. 125.

мадян, така типовість була звичайною практикою. Більше того, наголошується на тому, що не рідко людину спочатку арештовували за доносом або на основі показань інших людей, затриманих раніше, і вже потім дописували інформацію у постанови[11]. А характеристики на учасників складали, бувало, вже після винесення обвинувального вироку.

Далі, у обвинувальному вироку розповідається про те, що Ремпель дав завдання Фрізену отруїти на підприємстві масло, вершки та питну воду в колодязях після початку війни між Німеччиною та СРСР. Там же є пункт про те, що Фрізен, перебуваючи на посаді теххімконтролю гіршауського завода, для виконання цієї мети домовився саме з бухгалтером маслозавода Покровського району Янценим про те, щоб знайти отруту для Червоної армії. Ще одним пунктом звинувачення стає те, що Фрізен "підтримував зв'язок із приватними особами, що проживали за кордоном – в Німеччині, куди відправляв письма провокативного складу"[12].

Вкрай важливими з джерелознавчої точки зору є протоколи допитів. Вивчаючи подібну тематику, треба приділяти їм ретельну увагу. Внутрішня критика джерела покликана, в першу чергу, встановити цінність таких документів для історика та істинність надрукованого або написаного[13].

Та треба розуміти, що справа йде зовсім не про те, що з цих документів дослідник може більше дізнатись про саму "антирадянську діяльність" арештованого. З усіх документів, що можна зустріти в архівних слідчих справах, саме протоколи допитів в більшій мірі насичені вигадками, фальсифікаціями та неправдою. Їхня важливість насамперед полягає в тому, що так стає можливим в певній мірі продивитись перебіг слідства, методи дізнання та біографічні відомості з життя людей.

Також, згідно з методичними рекомендаціями по використанню архівно-слідчих справ, слід звертати ретельну увагу на той момент, коли заарештована особа дає згоду на подання свідчень, яких вимагає слідство. Так, доволі часто зустрічаються випадки, де підслідний заперечує свою провину, а пізніше раптом погоджується з обвинуваченням і різко змінює риторику викладу змісту сказаного[14].

Ми же бачимо, що вже на першому допиті Івана Фрізена 7 вересня 1937 року слідчий записує певні відомості, які наче б то підтверджують провину заарештованого. На питання слідчого "слідство вимагає від Вас щирих показань", він не відповідає в дусі "я згоден розповісти слідству правду" або "я вирішив розповісти слідству все, що знаю". Але при цьому багато уваги приділяється біографічним відомостям. Фрізен розповідає про те, що ще на початку 30-х років 20 ст. він працював вчителем, але був звільнений за релігійні погляди. Після цього до листопада 1931 року працював у колгоспі, а пізніше, у тому ж році влаштовується на гіршауський маслозавод статистиком. І тільки після цього він каже про те, що познайомився з Фастом, Янценим та Гільдебрандтом, з якими мали спільні погляди стосовно радянської влади, політику якої не оцінювали позитивно.

На питання про те, в чому виражалась їхня "антирадянська діяльність", Фрізен каже, по-перше про те, що йому не подобалась політика хлібосдачі, через яку колгоспники не були достатньо забезпечені, а по-друге він був обурений виселенням кулаків із своїми родинами, серед яких було багато ні в чому невинних дітей[15].

Здавалося б, подібні слова можуть виглядати цілком правдоподібно. Але поміж цього зустрічаються і тези, які не виглядають цілком доречно в тому плані, що вони не личать професійній діяльності підслідного.

Так, історик повинен звертати увагу під час роботи з подібними матеріалами на явище, яке в методичних рекомендаціях назвали "неадекватністю соціального статусу звинуваченого масштабам інкримінованого злочину". При цьому слід розуміти, що дані протоколи повністю записувались співробітником органів, який проводив допит[16].

[11] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 9.

[12] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 125-127.

[13] Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Державний архів Служби безпеки України. Ред. Кол. : Р.Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. С. 20.

[14] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 15.

[15] Протокол допроса обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 7 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 51-51зв.

[16] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне

Так, в тому ж самому протоколі допиту слідчий зафіксував наступні слова арештованого: "На маслозаводі я познайомився з бухгалтером того ж заводу Гільдебрандтом й Янценим Данилом Францевичем, які, в тому числі і я, складали контрреволюційну групу, яка ставила собі за мету повалення радянської влади, надання практичної допомоги фашистській Німеччині під час її нападу на СРСР та проведення агітації серед німців на користь Німеччини проти СРСР". Окрім цього, далі слідчий чи то допускає помилку, чи то плутається, і записує за словами Фрізена: "спеціального місця, де ми збирались, в нас не було, наші наради ми проводили дорогою з роботи додому і кілька разів на квартирах в мене, Янцена та Фрізена". Тут слідчий не згадав Гільдебрандта або Фаста, і скоріш за все помилково, записав "Фрізена"[17]. В даному випадку виникає кілька питань. Яким чином кілька осіб, які проживають та працюють в селі Запорізької області, могли б собі навіть уявити процес "повалення радянської влади"? Який сенс вкладається у словосполучення "надання практичної допомоги фашистській Німеччині"? Це досить гучні слова, як для шести осіб, яким просто не подобалась радянська влада. В "повалення радянської влади", як мету, можна повірити тоді, коли на місці заарештованих опиняються, наприклад, впливові члени ОУН або УПА, організації, що мали розгалужену структуру, ретельно законспіровану тактику та стратегію ведення антирадянської боротьби.

Це є першим натяком на те, що даний допит слідчим був зафіксований не дослівно і достовірно, а з певною мірою фальсифікації.

І от вже на другому допиті від 11 вересня того ж року Фрізен, відповідаючи на питання слідчого, починає зі слів "я вирішив розповісти слідству всю правду про свою контрреволюційну роботу". І далі він починає розповідати історію про вербування його у 1936 році знайомим вчителем Ремпелем, про що вже було згадано вище[18].

У вироку наголошується на тому, що Фрізен протягом 1936-1937 років вербує "кулаків" Янцена Данила, Фаста Якова, Гільдебранта Гергарда та "білобандита" Діка Гергарда. Відразу стає зрозуміло, що дані люди всі могли потрапити під око НКВС лише через свою належність до тієї частини суспільства, якою не бажано було бути в СРСР. Більше того, у матеріалах справи зазначається, що Янцен Данило Францевич взагалі був сином великого поміщика[19].

Впродовж цього допиту Фрізен детально і з великою точністю розповідає не лише про розмову з Ремпелем, яка зводиться до того, що Ремпель схвалює Німеччину і підбурює Фрізена на діяльність проти радянської влади, а й розказує про вербування решти членів організації, окрім Ісаака Матіса. Більше того, раптом вже тут Іван Фрізен з точністю розповідає про обов'язки кожного члена організації, які будуть пізніше зазначені в обвинувальному вироку по всій справі[20].

Тобто ми бачимо, що вже через кілька днів після першого допиту підслідний повністю зізнається в цілій антирадянській змові та прив'язує до нього інших членів "угруповання". Згідно з методичними матеріалами роботи з подібними документами, слід також враховувати цей момент, адже часто він може засвідчувати ту "відправну точку, коли реальні відомості змінюються на перекручені за сценарієм слідства"[21].

Зміст наступного допиту від 19 вересня взагалі натякає на те, що слідчі вже просто мали за мету інкримінувати підслідному якомога більше злочинів.

Так, Фрізен зізнається у тому, що мав зв'язок з Німеччиною. Сутність цих зв'язків полягала в тому, що він писав листи приватній особі, за що остання присилала іноземну валюту. На питання слідчого про те, в чому полягав зміст даних листів "провокаційного складу про СРСР", Іван Фрізен відповів: "я писав йому, що в СРСР голод, селянські господарства на Україні, в особливості німецькі поселення розоряються і за це я отримував від нього іноземну валюту"[22].

Виникає питання, чому для приватної особи, яка проживає в Німеччині, подібні слова стають

архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 15.

[17] Протокол допроса обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 7 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 51.

[18] Дополнительные показания обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 53.

[19] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 127.

[20] Дополнительные показания обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 53-56.

[21] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 15.

[22] Дополнительные показания обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 19 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 60.

настільки важливими, що він сплачує адресанту за це іноземною валютою? Невже Міністерство пропаганди Третього Рейху в 1937-му році настільки прагнуло отримати хоч якусь антирадянські слова від перших уст, про те, наскільки у радянському селі погано живеться колгоспникам-німцям, що воно заохочує будь-яких німців України та СРСР писати листи до Німеччини і сплачує за це грошима, таким чином ставлячи під загрозу існування майбутніх "фольксдойче"?

На допиті Фрізена від 20-го вересня можна побачити ще один натяк на спотворення всієї справи. Так, слідчий запитує: "Чи будете Ви слідству говорити правду про переслідувану Вашою контрреволюційною групою мету, отруїти масло, що видобувається на Гіршауському маслозаводі". Іван, наче б то починає свою відповідь з таких слів: "Я вирішив повністю роззброїтись і розповісти слідству правду". І далі він каже про їхня мета зводилась дійсно до того, щоб отруїти масло на питну воду в колодязях[23].

Не зрозумілим на перший погляд стає формулювання "я вирішив до кінця роззброїтись". До чого воно тут і про яке "роззброєння" мова? На жаль, працюючи з подібними документами, рідко коли можливо гарантувати істинність певних суджень і висновків про ту атмосферу, в яких відбувались допити. Але тут простежується певний причинно-наслідковий зв'язок, пов'язаний з застосуванням фізичної сили до підслідного. У другому томі збірки "Реабілітовані історією" ми маємо статтю Кирилаша та Ткаченка "Узаконене беззаконня в Радянському Союзі", де автори посилаються на телеграму Сталіна 1939 року до парторганізацій та у відділи НКВС про те, що з 1937 року методи фізичного впливу заохочуються до застосування співробітниками НКВС. В цьому документі є таке формулювання: "ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні обов'язково застосовуватись і надалі, у виді виключення, по відношенню до явних та нероззброївшихся ворогів народу, як цілковито правильний й доцільний метод". Ця телеграма була своєрідною відповіддю на невдоволену реакцію частини прокурорів, які не схвалювали надто жорсткі методи НКВС у своїх дізнаннях[24].

Отже, саме тут вживається слово "роззброєння" як привід до застосування тортур до арештованих. І саме таке формулювання записує слідчий Матвєєв, що допитував Фрізена 20 вересня. Можна лише припускати, навіщо ним були використані саме такі слова. Можливо, він хотів показати слідству, що Фрізен був саме такою особою, яка до цього моменту відмовлялась співробітничати на гуманних засадах допиту, і тому прийшлось таким шляхом приписувати йому "небажання до кінця роззброїтись".

Що цікаво, після того, як Фрізен підтвердив наміри отруїти воду та масло, слідчий не намагається дізнатись, яким чином повинен був би проходити цей процес, а перериває допит. Цим питанням непокоїться слідчий вже наступного дня, 21 вересня. Немов їм був потрібен час для того, щоб вигадати сценарій для правдоподібного опису процесу зіпсування та отруєння речовин. І Фрізен пояснював, що їхня група повинна була застосувати отруту для отруєння Червоної армії, що повинно було б сприяти якомусь "відновленню фашистського ладу"[25].

Таким чином були проведені й допити інших фігурантів справи.

Янцена Данила Францевича звинуватили в тому, що він дав згоду на участь у збройному повстанні проти радянської влади, а також в тому, що домовився із Фрізеним отруювати вершки та питну воду в колодязях та поширював деяку "націоналістичну пропаганду серед навколишнього населення, оброблюючи прихильників германського фашизму"[26].

Примітно те, що на першому своєму допиті 10 вересня він рішуче відкидає звинувачення з боку слідчого: "ні в якій контрреволюційній групі учасником я не перебуваю, й будь-яких свідчень з цього приводу дати не можу", "політичні теми, у контрреволюційному дусі ми ніколи не обговорювали, й антирадянську агітацію не проводили". На питання про зв'язок з іншими державами, він розповідає лише про родичів в Північній Америці і зазначає, що листування з ними не вів. Також згадує про дружину, яку "розкулачили" у 1930 році[27].

І от вже наступного дня, на допиті 11 вересня, Янцен вже повністю зізнається у своїй антирадянській діяльності, про присвячені поганому

[23] Дополнительные показания обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 20 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 62.

[24] Кирилаш Л. І., Ткаченко В. Г. Узаконене беззаконня в Радянському союзі. Реабілітовані історією (Запорізька область) : Науково-документальне видання. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. Кн. 2. С. 7-16.

[25] Дополнительные показания обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 21 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 65.

[26] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 127.

[27] Протокол допроса обвиняемого Янцена Ваниила Францевича от 10 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 67-68.

життю колгоспників і невідворотність війни між Німеччиною та СРСР. Згадав також, що Ісаак Матіс також критикував колгоспну систему. Звичайно, можна припустити, що слідчі вже натякнули йому на те, що інші заарештовані по цій справі вже все розповіли і стає просто незрозумілим, навіщо йому й далі приховувати інформацію. Та є цікавий момент. Протягом цього допиту підслідний розписується після кожного свого речення, яке дає слідству, а не лише в кінці протоколу допиту, як це робилось зазвичай[28].

20 вересня 1937 Янцен ніби сам написав заяву про те, що викрив частину інформації від слідства. Там він зазначив, що викрив частину біографії про себе і насправді є сином кулака, і онуком великого поміщика, який мав 300 тисяч десятин землі. А факт репресій над його родичами спонукав його погодитись на пропозицію Фрізена й на випадок війни з Німеччиною отруїти масло на гіршауському маслозаводі та питну воду у колодязях[29]. Цю інформацію він підтверджує цього ж дня на допиті, знову ж таки, ставлячи свою підпис після кожної фрази[30].

Що цікаво, протокол допиту Янцена від 21 вересня має чимало ідентичних висловів та словосполучень такому ж протоколу допиту Івана Фрізена того ж дня. Так, наприклад, пояснення Янценим мети отруєння ледь не слово в слово збігається з поясненням Фрізена: "...на випадок війни Німеччини з СРСР отруїти частини Червоної армії, які б постачались нашим маслом, й населення, що сприяло б Червоній армії, задля того, щоб домогтися найшвидшого повалення Радянської влади та відновлення фашистського ладу в Україні"[31].

Знову ж таки, не зрозуміло, що розумів слідчий Матвєєв під "відновленням фашистського ладу", коли записував ці слова у протоколи допитів Янцена та Фрізена.

Яків Фаст, в результаті, був звинувачений, окрім "активної участі в організації", також в тому, що займався вербуванням до організації населення з числа кулаків, що проживали у селі[32].

На гіршауському маслозаводі Фаст працював помічником директора по заготівлям, походив, згідно з матеріалами слідства, з родини кулаків. На першому допиті 7 вересня він розповідає про те, що у 1931 році було розкулачено господарство його батька. Будучи знайомим з Іваном Бергом (співробітник Молочанського райколгоспсоюза, який був заарештований агентами НКВС раніше) та Фрізеним, які негативно ставились до радянської влади, Яків Фаст також став поділяти подібні погляди.

Також тут він розповідає, і про зв'язки Фрізена з Берліном, про адреса, записи про які пізніше знищив, про те, що Фрізен натякає на ідею захоплення України німцями, завдяки чому жителям будуть повернені господарства, "і будуть вони жити як раніше". Окрім цього, Фаст зазначає, що Фрізен, будучи на посаді теххімконтролю, був усвідомлений про те, що на деяких сепараторних пунктах заводу були недостачі сировини, але він жодних рішень по виправленню цих проблем не приймав. Також Фаст розповідає слідчому і про зв'язок Фрізена з Янценим, і про те, що Гергард Дік, будучи стаханівцем, при цьому за результатами перевірки на якісь виробленого масла, був викритий у тому, що якість зробленого ним масла не відповідала необхідним стандартам[33].

Вже на допиті від 11 вересня, Фаст, повністю визнає себе винним в участі у антирадянській групі, та складовими власної "шкідливої діяльності" називає зриви укладення договорів заводу із колгоспами (для перешкоджання виконанню продовольчої програми), а також організацію втрат казеїну та організацію висипання дрібного зерна[34].

Ці два пункти і записують по відношенню до Фаста як основне звинувачення пізніше, в обвинувальному вироку[35].

Та при цьому на допиті від 21 вересня Фаст заперечує той факт, що він знав про наміри Фрізена та Янцена отруїти на заводі масло та питну воду у колодязях на випадок війни з Німеччиною[36].

Також наголошується на тому, що Фаст в свою чергу схилив до співробітництва Матіса Ісаака. При цьому в останнього наче були зв'язки з подібною організацією у Киргизькій РСР ще у 1935

[28] Дополнительные показания обвиняемого Янцена Даниила Францевича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 69-70.

[29] Заявление начальнику Ротфронтовского РО НКВД от подследственного Янцена Даниила Францевича // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 65а.

[30] Дополнительные показания обвиняемого Янцена Даниила Францевича от 20 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 71.

[31] Дополнительные показания обвиняемого Янцена Даниила Францевича от 21 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 73.

[32] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 128.

[33] Протокол допроса Фаста Якова Яковлевича от 7 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 86-88.

[34] Дополнительные показания обвиняемого Фаста Якова Яковлевича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 95.

[35] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 126.

[36] Дополнительные показания обвиняемого Фаста Якова Яковлевича от 21 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 98.

році. Там Матіс отримав завдання влаштуватись на маслозавод, виводити з ладу пристрої та зіпсовувати масло, що повинно йти на експорт. Це все записує слідчий у протоколах допиту Матіса від 8 та 10 вересня 1937 року[37].

Окрім цього, зазначено, що у Киргизький РСР від Ісаака Тісена (одного з учасників групи) Матіс отримав завдання організувати в Україні "терористичну групу", яка повинна була б знищувати комуністів, а "в першу чергу секретаря райкому КП(б)У та голови райвиконкому, окрім того, під час приїзду представників обласних організацій, приймати всілякі міри по їх знищенню будь-якими засобами"[38],[39]. Формулювання даного вислову справляє таке враження, немов це допит якогось секретного іноземного агента, а не звичайного сільського жителя-чорнороба, родичі якого в минулому були "розкуркулені".

В с. Гіршау Матіс пов'язує свою діяльність виключно з Яковом Фастом, який був йому зятем. Тим не менш, Матісу не вдалось влаштуватись на роботу на гіршауський маслозавод. З іншими підслідними даної справи Матіс не контактував[40].

Гергард Дік на своїх допитах розповідає про те, що членом даної групи був з кінця 1936 року та підтверджує те, що проти нього казав Фаст про виготовлення бракованого масла. Також він детально розповів про той процес видобутку неякісного масла, будучи "стаханівцем". Він зазначає: "виготовлене мною масло на відповідало 100 бальності, адже вершки були не доброякісні і 100 бальне масло не могло з них ні в якому разі вийти". Звісно, за словами підслідного записував співробітник НКВС. Але примітний той факт, що дане речення сформульоване так, ніби Дік не мав жодного стосунку до того, що вершки були недоброякісними. Це немов було чимось таким, що існувало саме по собі і він ніяк не міг на це вплинути[41].

На допиті від 21 вересня слідчий намагається дізнатись щось про заплановану Діком діяльність на випадок війни Німеччини та СРСР. Гергард Дік категорично відкидає звинувачення слідчого про те, що він також повинен був брати участь в отруєнні колодязів[42].

Досить цікаві протоколи допиту Гергарда Гільдебрандта. До речі, він єдиний з усіх підслідних по даній справі, хто був вихідцем з родині селян-бідняків. На Гіршауському маслозаводі працював старшим бухгалтером. Так, на першому допиті 9 вересня 1937 року слідчий записує показання про мету їхньої діяльності таким чином: "на основі невдоволення політикою радянської влади та спільності контрреволюційних поглядів, наша група переслідувала за мету зміну наявного радянського ладу"; "моя контрреволюційна діяльність виражалася а антирадянській агітації серед колгоспників, а саме..." Знову ж таки згадується пункт про неадекватність інкримінованого злочину соціальному статусу особи, якій його пред'являють.

Тут же підслідний заявляє про те, що їхня група готувалась до війни, в якій зі сходу на Радянський Союз нападе Японія, а із заходу Німеччина та Польща. Також Гільдебрандт висловив невдоволення хлібозаготівельною політикою радянської влади та становищем колгоспників[43].

На наступному допиті 11 вересня заарештований розповідає про свою "шкідливу" діяльність. Так, він умисно не виплачував колгоспникам гроші як за здане на завод молоко, так і зарплатню[44].

Як пізніше зазначили у обвинувальному вироку, Дік та Гільдебрандт робити робили подібний саботаж для того, щоб викликати в співробітників заводу невдоволення владою[45].

Досить цікавим є протокол допиту від 21 вересня, який провів Матвєєв. Попередні 2 допити проводив Цибулевський. По-перше, весь допит полягає лише з одного питання та однієї відповіді. Як і 21 вересня на допиті Діка, Матвєєв намагався дізнатись про те, чи знає щось підслідний про отруєння колодязів та зіпсування масла в тому разі, якщо почнеться війна. Гільдебрандт, так само як і Дік, категорично спростовує звинувачення. Більше того, підпис Гільдебрандта тут зовсім не схожа на ті, що стоять в інших матеріалах слідства: у анкеті заарештованого та в пер-

[37] Протокол допроса обвиняемого Матиса Исаака Исааковича от 8 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 75-76зв.

[38] Дополнительные показания обвиняемого Матиса Исаака Исааковича от 10 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 80-81.

[39] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 126-128.

[40] Дополнительные показания обвиняемого Матиса Исаака Исааковича от 19 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 84.

[41] Протокол допроса обвиняемого Дика Гергарда Генриховича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 100-101.

[42] Дополнительные показания обвиняемого Дика Гергарда Генриховича от 21 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 103.

[43] Протокол допроса обвиняемого Гильдебрандта Гергарда Петровича от 9 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 105.

[44] Дополнительные показания обвиняемого Гильдебрандта Гергарда Петровича от 11 сентября 1037 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 107-107зв.

[45] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 126-129.

ших протоколах допитів[46],[47].

При цьому слід пам'ятати, що згідно з даними попередніх допитів, Гергард Дік наголошував, що був учасником даної групи з кінця 1936 року[48]. Не зрозумілим стає, яким чином більше ніж за пів року деякі з членів групи не знають про власні плани по "поваленню радянської влади". За матеріалами слідчих виходить так, що Гільдебрандт, Дік та Фаст не знали про заплановане отруєння води та зіпсування масла на випадок війни[49].

Протоколи допиту свідків вимагають подібного аналізу та критики, як і протоколи допиту заарештованих. Згідно з рекомендаціями, слід перевіряти свідчення людей на ідентичні заяви та показання. Інколи свідчення свідків спотворювались або вигадувались слідчими повністю. Про що на повторних допитах у 1950-х та 1960-х рр. свідки не рідко і сповіщали[50].

11 вересня 1937 року слідчі НКВС допитали свідка Семотіна Івана Івановича, який дав показання проти Яківа Фаста та Івана Фрізена. Даючи показання проти Фаста, Семотін зазначав про те, що йому відомо про вороже ставлення Фаста щодо радянського ладу. Згадано було про те, що ще у 1934 році Фаст під час збиральної кампанії розповідав про те, що "прорив" – це вигадка держави, а колгоспникам живеться все одно гірше, ніж раніше. У 1935 році Фаст казав Семотіну про те, що Німеччина "гострить зуби" на Радянський Союз і в разі захоплення німцями СРСР людям стане жити краще[51].

Далі Семотін розповідає про антирадянські погляди Фрізена. Немов під час тієї ж збиральної кампанії 1934 року Фрізен розповідав про те, що працюють вони виключно для держави, а не для себе через що ті часи стали для них набагато гіршими, ніж попередні. У 1936 році Семотін також зустрів Фрізена. Він читав газету, де писали про Італо-Ефіопську війну, і обурювався тим, що пишуть одну неправду. Фрізен, згідно із словами свідка, сказав про те, що Німеччина та Італія є найсильнішими державами. Знову ж таки, підозрюваний висловився про те, що Німеччина після того, як закінчить свою справу в Іспанії, почне війну з СРСР[52].

Про Якова Фаста також 12 вересня дав показання свідок Можайський Петро Іванович. Свідок розповідає про шкідливу діяльність Фаста на заводі, що затримала виконання плану на заводі. Також згадується невиплата робітникам зарплатні. У 1937 році наче як він почув від Фаста з Фрізеном невдоволення комуністичним керівництвом: "засіли там в кабінетах комуністи й командують нами – їм негідне наше масло. Нема на них Гітлера. Він би їм показав…". А Фрізен додав: "а як би вони забігали, якби ще постали тут всередині незадоволені радянською владою". Також Можайський розповідає про те, що почув, як на роботі Фаст, Фрізен, Гільдебрандт та ще одна невідома йому особа розмовляють про "справу Тухачевського". Вони вірили в те, що НКВС все одно не вдасться викрити всі "фашистські" групи в СРСР. Свідок розповідає про те, що Фрізен звільнив співробітницю заводу, яка переробляла. Розповідає Можайський і про те, як за допомогою Діка Гергарда підозрювані виробляли неякісне масло. Також Фрізен ніби як допускав із свого боку погрози в сторону прокомуністичних осіб: "Як тільки закінчиться в Іспанії, так почнеться в СРСР – куди будете тікати, а тікати буде важко, адже тут є багато невдоволених проти вас, більшовиків, та і сам я більшовиків, в особливості комуністів, ненавиджу, з якими б порахувався би". Розповідаючи про діяльність Гільдебрандта, Можайский розповів про те, що завдяки його зусиллям затримувалась зарплатня і зменшувалась продукція заводу. Гільдебрандт, за словами свідка, не чемно поводився із співробітниками, насміхаючись: "за радянської влади можна жити і без зарплатні, адже ми ж йдемо до соціалізму, треба звикати жити без грошей". Можайський також сказав про те, що Яків Фаст мав особисту неприязнь як до прорадянської особи[53].

Ще один свідок – Гессе Василь Васильович.

[46] Анкета арестованного Гильдебрандта Гергарда Петровича от 10 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 45-45зв.

[47] Дополнительные показания обвиняемого Гильдебрандта Гергарда Генриховича от 21 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 109.

[48] Дополнительные показания обвиняемого Дика Гергарда Генриховича от 21 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 103.

[49] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 130-135.

[50] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 14.

[51] Протокол допроса свидетеля Семотина Ивана Ивановича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 110.

[52] Протокол допроса свидетеля Семотина Ивана Ивановича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 111.

[53] Протокол допроса свидетеля Можайского Петра Ивановича от 12 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 112-114зв.

Засвівдчив 17 вересня проти Фрізена, Фаста та Янцена. Згідно з його словами, Фрізен ще з 1935 року займався розповсюдженням "наклепів" по відношенню до радянського устрою, за що він отримував з-за кордону долари. Одно разу вони розговорились, йдучи дорогою. Справа між ними пішла про роботу та те, наскільки можливо буде працювати в разі захоплення України німцями. Зазначив, що згідно із словами Фрізена, в разі розгортання такої ситуації німці можуть заарештувати Василя через те, що він був комсомольцем. Про Фаста та Янцена Василь Гессе не засвідчив нічого конкретного, але сказав, що не рідко помічав, як вони втрьох збираються та тримаються один-одного[54].

Свідок Ромбургер Іван Васильович 18 вересня розповів про розмову з Матісом Ісааком у серпні 1937 року, під час якої останній заявив, що місцевим німцям слід бути напоготові у випадку нападу Німеччини на СРСР і допомогти німецьким солдатам, і лише тоді вони стануть жити краще. Між ними виникла коротка суперечка, після чого вони більше не спілкувались[55].

Тіссен Арам Петрович 18 вересня розповів те, що знав про Матіса. Починаючи із його "землевласницького походження" із володіннями 90 десятин землі та кількох будинків закінчуючи його антирадянськими поглядами, які полягали в тому, що від "пригнічення радянської влади врятувати може зміна влади та прихід Гітлера на Україну"[56].

Того ж дня був опитаний Гоге Яків Мартинович, який мав інформацію про діяльність підслидних. Так, він розповів про те, як саме Дік виробляв неякісне масло а також про те, що він допустив розлив вершків у великому обсязі у 1937 році. Стосовно Фрізена, свідок зазначив, що на зібранні маслозаводу за кілька днів до опитування одна із співробітниць заявила, що Фрізен займався шкідництвом. Яків Мартинович заявляв, що Фрізен на відповідь став погрожувати співробітниці вбивством та особистою розправою тоді, коли прийдуть німці і захоплять в регіоні владу. Окрім цього, він знав, що вони збирались на квартирі у Фаста, де вели бесіди на політичні теми, адже чув це особисто, коли зайшов запитати щось по робочим моментам[57].

Так само Демченко Микола Силович дав показання проти Гергарда Діка. У серпні 1937 року між ними стала бесіда, під час якої Дік обмовився, висловивши думку про те, що радянська влада зацікавлена в тому, щоб знищувати поголів'я худоби, адже таким чином люди залишатимуться без власної худоби. Потім він додав: "...мабуть відчувають, що незабаром прийдуть на Україну германці, через що отак масово знищують худобу"[58].

Свідок Лукацький Ілля Юрійович 19 вересня взагалі зазначив, що знав Гергарда Діка як білогвардійського офіцера. Так, згідно з його словами, він чув, як у конторі заводу в червні Янцен та Гільдебрандт розмовляли про події війни в Іспанії, про які радянська газета, зі слів Гільдебрандта, брехала. Гільдебрандт тоді заявив, що коли Німці закінчать справи в Іспанії, перейдуть до СРСР і на територію України звернуть увагу в першу чергу. Між ними та Лукацьким виникла коротка дискусія. Більше того, Лукацький пригадав слідству, як чув розмову між Янценим та Гільдебрандтом про вбивство Кірова. Вони вірили в те, що Кірова вбили антирадянські змовники, яких викрили через те, що вони зробили це будучи ще не достатньо міцною організацією. Лукацький також зазначив, що на зібранні підозрювані обмовляли досягнення Радянського союзу, записані у Конституції, адже це було брехнею. Фрізен же брехнею називав наведені у підручнику з історії ВКП(б) дані про великий рівень безробіття в Німеччині та її відсутність у СРСР[59].

Свідком антирадянських висловлювань Данила Янцена та Генріха Гільдебрандта стала Олена Ведель, співробітниця гіршауського маслозаводу. В серпні на перерві вона почула від Янцена: "колгоспники працюють день й ніч, за свій труд нічого не отримують, от добре б було, як би зараз колгоспники кинули працювати, а то все стають з кожним днем все більше й більше жебракують". Гільдебрандт тоді додав: "я обурення колгоспників викликаю тим, що невчасно сплачую ... добре б було, якби почалась війна, тоді Радянському Союзу ніколи не встояти, адже невдоволених дуже багато, а германські війська цим могли б скористуватися та швидко просунутись вперед". На обурення Олени подібними словами Янцен ска-

[54] Протокол допроса свидетеля Гессе Василия Васильевича от 17 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 115.

55 Протокол допроса свидетеля Ромбургера Ивана Васильевича от 18 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 116.

[56] Протокол допроса свидетеля Тиссена Арама Петровича от 18 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 117.

[57] Протокол допроса свидетеля Гоге Якова Мартыновича от 18 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 118.

[58] Протокол допроса свидетеля Демченко Николая Силовича от 18 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 119.

[59] Протокол допроса свидетеля Лукацкого Ильи Юдовича от 19 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 120-121зв.

зав, що це просто жарт[60].

Останнім свідком, залученим до даної справи, став Церт Петро Васильович. Він підтвердив інформацію про те, що Гільдебрандт навмисно займався несвоєчасною виплатою грошей та зривом виконання робочих планів[61].

Певний час всі підслідні сиділи в тюрмі м. Мелітополь[62]. 18 жовтня Комісія НКВС й Прокурора СРСР засудила всю групу до розстрілу. 3 та 4 листопада 1937 вирок було виконано[63].

Одним з простих способів підтвердження або спростування достовірності допитів свідків під час слідства була повторна перевірка таких свідчень. Так було викрито чимало сфабрикованих справ. Такі приклади можна знайти у багатотомній збірці "Реабілітовані історією". У статті Рев'якіна С. Д. "Збирав пісні свого народу" розповідається історія арешту та засудження Недєльчева Федіра Христофоровича, який займався вивченням фольклору та культури приазовських болгар. У вересні 1937 року він був заарештований за "націоналістичну діяльність та збирання матеріалів про життя приазовських болгар". Звісно, НКВС окрім допиту підслідного, залучав свідків, які ніби то розповідали про "антирадянську пропаганду" підслідного. Але при повторному опитуванні після скарги 1939 року свідок Рупчев заявив, що не проходив по справі як свідок, і ніяких показань не давав. Другий свідок, Ганчев, також відрікся від "своїх" слів як свідка від 1937 року. А свідок Рулевський, який у 1937 році був головою Першомиколаївської сільради сказав, що для того часу було нормою, коли агенти НКВС самі писали документи, а свідків заставляли їх підписувати[64].

Подібно показовою стає стаття Леня В. В. "І ця справа – сфальсифікована". Автором розглядається арешт та розстріл органами держбезпеки Леня Єгора Івановича у 1937 році. Наприкінці серпня починається справа по обвинуваченню підслідного. Звинувачення відомі: активність у контрреволюційній діяльності, участь у збройній організації, члени якої планували підрив радянської влади в регіоні, тощо. Сюди ж дописали ще кілька осіб. Кожен з них був розстріляний у вересні 1937 року. По-перше, автор наголошує на протиріччях у показаннях підслідних. По-друге, звертає увагу на показання свідків. До справи долучили 11 свідків. З них вісім були живими на 1958 рік. Четверо з них сказали, що їх взагалі не викликали у 1937 році до відділу НКВС для того, щоб вони проти когось давали свідчення. Четверо інших були викликані, але повідомили, що їх примусили дати свідчення проти селян. Вони також відмітили, що бачили сліди побоїв на заарештованих, проти яких давали показання[65].

Ще одним приклад справи із сфабрикованими даними свідків нам наводить Ребро П. П. У статті «Кум "ворога народу"? Розстріляти!». Ситуація подібна тій, що розглядається у предметі даного дослідження. Горобець Семен Григорович був заарештований наприкінці листопада 1937 року і через кілька днів засуджений до розстрілу. Автор статті детально розглянув передопит свідків по справі 1964 року. Так з'ясувалось, що свідок Гайдук П. Наголосив на тому, що обвинувальна довідка сільради не відповідала дійсності. Також Гайдук сказав, що його по справі Горобця ніколи не викликали. Громадянин Хупавка І., який також ніби то був свідком по справі, зазначив, що хоч протокол допиту хоч і був складений від його імені, але підпис була зовсім іншою[66]. І таких прикладів безліч.

11 грудня 1959 року Гільдебрандт Анна Мартинівна направила заяву до прокуратури із вимогою надати їй інформацію про місце розташування її чоловіка[67]. Прокуратура призначила перевірку по справі. І так, 19 лютого 1960 повторно був опитаний Гессе Василь Васильович. Інші залучені по справі свідки загинули в ході Другої світової війни. Опитуваний підтвердив свої показання від 1937 року, зазначивши, що зазначені розмови із Фрізеним дійсно мали місце, і що підпис на протоколі допиту ставив він[68]. Отже, ми знаємо, що

[60] Протокол допроса свидетеля Ведель Елены Петровны от 20 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 122.

[61] Протокол допроса свидетеля Церта Петра Васильевича от 20 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 123.

[62] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 129.

[63] Заключение начальника управления КГБ при СМ УССР по Запорожской области от 1 апреля 1960 года по решению НКВД и прокуратуры СССР от 18 октября 1937 года // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 224.

[64] Рев'якін С. Д. Збирав пісні свого народу. Реабілітовані історією (Запорізька область) : Науково-документальне видання. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. Кн. 1. С. 217-219.

[65] Лень В. В. І ця справа – сфальсифікована. Реабілітовані історією (Запорізька область) : Науково-документальне видання. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. Кн. 1. С. 286-287.

[66] Ребро. П. П. «Кум "ворога народу"? Розстріляти!». Реабілітовані історією (Запорізька область) : Науково-документальне видання. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. Кн. 3. С. 232.

[67] Заявление в главную военную прокуратуру СССР от Гильдебрандт Анны Мартыновны от 11.12.1959 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 143.

[68] Протокол допроса Гессе Василия Васильевича от 19 февраля 1960 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 145-146зв.

під час перевірок по справам свідки не боялись розповідати про те, чи дійсно їх залучали до надання показань, чи змушували поставити підпис під тиском. Не дивлячись на те, що лише один свідок по справі залишився живим на момент перевірки, він не став розповідати, що його змушували надати фальшиву інформацію або поставити підпис без прочитання протоколу.

Більше того, в рамках перевірки був опитаний засуджений по іншій справі у 1936 році Берг І. Я., який знав Діка та Фаста. Він зазначив, що вони вважали себе "справжніми німцями-фашистами" та не соромились висловлювати антирадянські погляди[69]. Виходячи з цього, можна вважати показання свідків валідними.

Звинувачення національних меншин в СРСР в націоналізмі на користь іноземних держав були типовим явищем в другій половині 30-х рр. XX ст. Але слід розуміти, що навіть в роки "Великого терору" багато хто ставав підозрюваним через те, що насправді мав критичні погляди стосовно роботи радянської влади. Й навіть пасивного опору людини в умовах тієї політичної системи було достатньо для проведення арешту і заведення кримінальної справи[70].

Богдан Чирко у своїй статті розповідає про справу початку 1937 року по "контрреволюційній організації в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі". Автор наголошує, що учасники організації повинні були займатися диверсійною контрреволюційною діяльністю, а "з початком війни між СРСР та Німеччиною – здійснення також й бактеріологічних методів війни в Україні". Дослідник зазначив, що тональність та текст справи свідчили про фальсифікації справи. Тим не менш, підслідні були розстріляні у 1937 році.

За результатами перевірки у 1959 році Військової колегії Верховного суду СРСР справа була закрита за відсутністю складу злочину, а 3 серпня 1962 року Запорізький обласний суд реабілітував розстріляних за даною справою, наголосив на фабрикації матеріалів органами та зазначив, що в касаційних скаргах підсудні посилались на застосування незаконних методів ведення слідства[71].

Оскільки підслідних справи №22716 не було реабілітовано в 1950-х роках або у 1960-х роках, можна припустити, що заарештовані дійсно мали антирадянські політичні погляди. Зате ще більше сумнівів з'являється в тому, що звинувачення підозрюваних в планах по отруєнню Червоної армії на випадок війни між державами було релевантним, а не сфабрикованим.

Самі підслідні досить багато розповіли про власні антирадянські погляди та гальмування роботи маслозаводу. Це неодноразово підтверджували свідки. Але жоден з них добровільно, з власної ініціативи, не згадав про якесь заплановане отруєння колодязів на випадок війни між Третім Рейхом та СРСР. Вперше це ніби згадує Давид Ремпель, коли підмовляє Фрізена на створення антирадянської групи. Та Фрізен якийсь час відкидав подібні звинувачення[72].

Остаточно не відомо про те, чи дійсно готували підозрювані подібну акцію, чи все обмежилось розмовою між Фрізеном та Ремпелем, а цим просто скористались співробітники НКВС для того, щоб накинути додаткових звинувачень заарештованим. Приводом до сумніву стосовно адекватності даного звинувачення є те, що троє з членів групи (Фаст, Дік та Гільдебрандт) не знали про планування акції отруєння. Це здається вельми дивним з огляду на те, що "організація" була створена ще у 1936 році. Згідно з даними як самих підслідних, так і багатьох свідків, учасники групи один одному довіряли і не рідко збирались на квартирі у Фаста для політичних розмов. Не зрозумілим стає, чому троє фігурантів справи більше ніж за пів-року не були посвячені у справи та наміри організації, якщо вони так один-одному довіряли.

Їхні антирадянські погляди не можна назвати чимось не логічним. Підслідні не одноразово заявляли про те, що колись вони жили краще, а деякі члени їхніх родин були розкуркуленими. Кожен з них щось втратив під час панування радянської влади. Їхнє соціальне положення також неодноразово згадується у справі. Так, Фрізен був селянином-середняком, Янцен – сином розкуркуленого великого поміщика, Фаст – кулаком, Матіс – великим кулаком, Діка взагалі окреслили

[69] Заключение начальника управления КГБ при СМ УССР по Запорожской области от 1 апреля 1960 года по решению НКВД и прокуратуры СССР от 18 октября 1937 года // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 224.

[70] Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Державний архів Служби безпеки України. Ред. Кол. : Р.Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. С. 23.

[71] Чирко Б. Етнічні німці України і "фольксдойче" в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки) / Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 83.

[72] Дополнительные показания обвиняемого Фризена Ивана Ивановича от 11 сентября 1937 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 53-56.

"білобандитом", а Гільдебрандт – селянином-середняком[73].

Досить важливим є роз'яснення того, наскільки релевантним є звинувачення німців у підготовці переходу на бік Німеччини в разі війни між Німеччиною та СРСР. Історик, вивчаючи подію, повинен розумітись на загальній історичній ситуації періоду, що розглядається. Згідно з методичними рекомендаціями по роботі з архівно-слідчими справами, події, притаманні якомусь етапу розвитку суспільства можуть дати можливість встановити причини та спрямованість фальсифікацій[74].

Підсумовуючи дану думку, слід зазначити, що протягом справи не одноразово зазначається, що підслідні у вільний час читали газети та приділяли увагу саме політичним подіям, що розгортались у світі або СРСР. Це і вбивство Кірова (підслідні вірили в те, що Кірова вбили заколотники), і Друга італо-ефіопська війна, і громадянська війна в Іспанії, що почалась у 1936 році, і репресії щодо комуністів у Німеччині. Війна в Іспанії та інтереси Німеччині в ній згадуються неодноразово. Тому не слід виключати того, що певні мрії або сподівання на Німеччину, яка вже тоді проводить досить агресивну зовнішню політику, могли бути цілком реальними. Адже радянський політичний режим зробив все для того, щоб відштовхнути від себе представників та родичів колишніх землевласників, середняків та учасників білого руху. Тим паче в другій половині 30-х рр. XX ст. прокотилася хвиля репресій щодо нацменшин, яка також не могла додати підслідним вірності режиму, адже в результаті них постраждали і німці.

Про долю розстріляних родичі почали дізнаватись лише у березні 1960 року. Та хоч істина була відома співробітникам КДБ, вони вирішують, що кращим варіантом задоволення прохань родичів загиблих буде їм збрехати. Так, Анні Гільдебрандт було сповіщено по те, що її чоловік загинув від запалення легенів у 1942 році. Для цього у ЗАГСі оформили відповідну довідку про смерть[75]. Так само були підроблені документи про долю Гергарда Діка. Згідно з ними, Гергард Дік загинув у місцях відбування покарання 17 липня 1942 року від раку печінки[76]. Матіс Ісаак, за підробленими документами, загинув 3 квітня 1944 року від склероза серця[77].

Цікавим джерелом є ті розпорядження, які направлялись із КДБ до ЗАГСів. Вони допомагають зрозуміти справжнє ставлення радянського режиму до людського життя. У вимозі до реєстрації смерті Матіса Ісаака зазначено, що раніше його смерть не була зареєстрована у законному порядку, адже не було необхідності. Така необхідність з'явилась лише у зв'язку з тим, що родичі загиблого хотіли дізнатись його долю[78].

Не всі повірили в те, яку інформацію їм подали КДБшники. І згодом таки родичам погоджуються сповістити істину. Так, у 1964 році про смерть свого чоловіка була сповіщена Фрізен Маргарита Петрівна[79].

Під реабілітацію підслідні кримінальної справи № 22716 потрапили лише у 1989 році у зв'язку з наказом Президіума Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року про додаткові міри по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце у період 30-40-х. й початку 50-х років[80,81,82,83,84,85].

[73] Обвинительное заключение по след. делу №22716 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк.127-129.

[74] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 16-17.

[75] Заключение ст. инспектора УАО УКГБ по Запорожской области от 7 марта 1960 г. по заявлению гр. Гильдебрандт А. М. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 239.

[76] Заключение Зам. Начальника учетно-архивного отдела УКГБ по Запорожской области от 30 августа 1956 года по заявлению гр-ки Дик Агнессы Ивановны // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 256.

[77] Заключение ст. инспектора УАО УКГБ по Запорожской области от 18 февраля 1961 г. по заявлению гр. Матис Е. Г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 261.

[78] Извещение начальника УАО УКГБ при СМ УССР по Запорожской области с просьбой произведения регистрации смерти гражданина Матиса Исаака Исааковича ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 269.

[79] Письмо начальника подразделения УКГБ при СМ УССР по Запорожской области начальнику Калининского РОМ МООП Киргизской ССР от 28 октября 1964 г. // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 283.

[80] Заключение в отношении Фаста Я. Я. по материалам уголовного дела № 16341 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 287.

[81] Заключение в отношении Янцена Д. Ф. по материалам уголовного дела № 16341 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 288.

[82] Заключение в отношении Фризена И. И. по материалам уголовного дела № 16341 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 292.

[83] Заключение в отношении Матиса И. И. по материалам уголовного дела № 16341 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 293.

[84] Заключение в отношении Дика Г. Г. по материалам уголовного дела № 16341 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 295.

[85] Заключение в отношении Гильдебрандт Г. П. по материалам уголовного дела № 16341 // ДАЗО. Ф. 5747. Оп. 3. Спр. 5338. Арк. 296.

Розстріляних за справою № 22716 не реабілітували раніше, адже під час перших хвиль реабілітації у 1950-х-1960-х, та інколи 1970-х, як правило, в ній відмовляли тим особам, які справді мали хоча б якісь прояви критичності та незгоди з радянською владою. Такими проявами могли бути антикомуністичні висловлювання та домашні розмови, де критикувалась політика влади СРСР[86]. Домінантна більшість таких людей були реабілітовані вже після 1989, та навіть у 1991 роках, після прийняття закону "Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років".

[86] Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Методичні рекомендації // Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Упоряд.: О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. Київ, 1997. С. 16

References

Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia: Zbirnyk naukovykh prats // Holovne arkhivne upravlinnia pry Kabineti Ministriv Ukrainy, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, Ukrainskyi derzhavnyi naukovo-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Red. Kol. : R. Ya. Pyrih (holova) ta in. Kyiv, 1998. 161 s.

Bobileva S. «Bol'shoj terror» kak zavershayushchij etap nasil'stvennoj transformacii nemeckoj diaspory Ukrainy / Istoriia nimtsiv Ukrainy. Materialy vseukrainskoi naukovoi konferentsii. – Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017. S. 93-111.

Vykorystannia arkhivno-slidchykh sprav hromadian, represovanykh u 1920-1950-ti rr.: Metodychni rekomendatsii // Holovne arkhivne upravlinnia pry Kabineti Ministriv Ukrainy, Ukrainskyi derzhavnyi naukovo-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. / Uporiad.: O.V. Hrankina, D.V. Omelchuk, N.P. Moskovchenko. Kyiv, 1997. 34 s.

Delo № 22716 po obvineniyu gr. Frizena Ivana Ivanovicha, YAncena Daniila Francevicha, Fasta YAkova YAkovlevicha, Matisa Isaaka Isaakovicha, Dika Gergarda Gergardovicha, Gil'debrandta Gergarda Petrovicha // DAZO (Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti). F. 5747. Op. 3. Spr. 5338. 309 ark.

Kyrylash L. I., Tkachenko V. H. Uzakonene bezzakonnia v Radianskomu soiuzi. Reabilitovani istoriieiu (Zaporizka oblast) : Naukovo-dokumentalne vydannia. Zaporizhzhia : Dniprovskyi metalurh, 2006. Kn. 2. S. 7-16.

Len V. V. I tsia sprava – sfalsyfikovana. Reabilitovani istoriieiu (Zaporizka oblast) : Naukovo-dokumentalne vydannia. Zaporizhzhia : Dniprovskyi metalurh, 2004. Kn. 1. S. 285-288.

Rebro. P. P. «Kum "voroha narodu"? Rozstriliaty!». Reabilitovani istoriieiu (Zaporizka oblast) : Naukovo-dokumentalne vydannia. Zaporizhzhia : Dniprovskyi metalurh, 2006. Kn. 3. S. 231-235.

Reviakin S. D. Zbyrav pisni svoho narodu. Reabilitovani istoriieiu (Zaporizka oblast) : Naukovo-dokumentalne vydannia. Zaporizhzhia : Dniprovskyi metalurh, 2004. Kn. 1. S. 213-219.

Chyrko B. Etnichni nimtsi Ukrainy i "folksdoiche" v konteksti polityky dvokh dyktatur: represii, deportatsii, repatriatsii (1930-ti – 1950-ti roky). Istoriia nimtsiv Ukrainy. Materialy vseukrainskoi naukovoi konferentsii. Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017. S. 74-93.